

UNA EPÍSTOLA DE JOAN RAMON FERRER ALS GRAMÀTICS BARCELONINS DEL SEGLE XV

PER

ANTONI COBOS FAJARDO

I.B. "Alexandre Deulofeu" de Figueres

Un dels catalans il·lustres que esmenta l'humanista Pere Miquel Carbonell al seu *De uiris illustribus*, és Joan Ramon Ferrer, "jurisconsult i cavaller barceloní"¹.

La figura de Ferrer ha merescut l'atenció d'alguns estudiosos, pocs, entre els quals cal destacar J.Ma. Casas Homs, Francisco Rico i Mariàngela Vilallonga². D'aquesta última és la relació més completa que tenim, ara per ara, quant a la vida i l'obra de Ferrer, dins de *La literatura llatina al s. XV a Catalunya. Repertori bio-bibliogràfic* (en premsa).

Joan Ramon Ferrer va néixer a Barcelona probablement dins la primera meitat del s. XV.

Entre el 1475-77 escriu el *Tractatus de pronominum sui que natura*.

La carta que encapçala aquesta obra, objecte del present estudi, està datada al gener de 1477, quan Ferrer era, segons paraules seves, *proiecta aetate*, és a dir, d'edat avançada. És l'última notícia que en tenim.

El tractat *Sobre els pronoms i la naturalesa de sui*, que Carbonell no cita, almenys explícitament, es conserva manuscrit a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona. La seva forma i contingut ja van ser descrits per Casas Homs³, tot i que en falta un estudi més exhaustiu.

¹ Mariàngela Vilallonga, *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, Barcelona 1988, pàg. 71.

² Josep M. Casas Homs, *Ambient gramatical a Barcelona durant el segle XV*, Barcelona 1971, pàgs. 32-38 i "Tratado de los pronombres de Juan Ramón Ferrer", *Scrinium*, VIII-X, 1953 pàgs. 9-13; F. Rico, *Nebrija frente a los bárbaros*, Salamanca, 1978; Mariàngela Vilallonga, *Jeroni Pau. Obres*, Barcelona 1986, i *Dos opuscles...*, p. 70-73.

³ "Tratado...".

Aquest manuscrit, el núm. 70 de l'Arxiu, és un volum de gairebé 800 folis, on Ferrer exposa la seva teoria gramàtica sobre els pronoms. Casas⁴ el situa dintre el moviment gramatical del s. XV que ell anomena "novíssim", entroncat amb les noves tendències que arribaven des d'Itàlia.

El seu model és Lorenzo Valla, autor de les *Elegantiae linguae latinae*, tot i que Ferrer s'inspira, més concretament, en el tractat *De reciprocatione sui et suus*, opuscle que sol figurar en forma d'apèndix al final de les *Elegantiae*. Els arguments de Ferrer es recolzen també en altres gramàtics, bàsicament Priscià i el seu comentador Pere Helies. No deixa de ser interessant, tal i com comenta Francisco Rico a *Nebrija frente a los bárbaros*⁵, el fet que, al costat d'autors contemporanis com Giovanni Tortelli o Niccolò Perotto, representants dels nous corrents literaris i estilístics, apareguin, encara que poc sovint, aquells gramàtics medievals, *Catholicon*, *Doctrinale*, Egidius... aquells *barbari* que seran el blancs dels dardells del mateix Valla i la resta d'humanistes.

Vist des d'aquesta perspectiva, podem intuir que Ferrer potser representa un moment de transició entre la gramàtica tradicional i els nous corrents que arriben d'Itàlia i que, més tard, personificarà Nebrija.

L'obra és tota plena de cites d'autors clàssics, esmentats amb gran profusió i varietat: no només les grans autoritats com ara Ciceró o Virgili, sinó també altres autors menors com Pomponi o Servi Sulpici. La llista és extensíssima: Cató, Cèsar, Plini, Marcial, Catul, Sal·lusti...

Igual d'abundant és la quantitat de juristes que cita, molts d'ells contemporanis seus i ara per ara desconeguts per nosaltres.

Pel que fa a l'estructura de l'obra, hi trobem tres parts ben diferenciades: una carta molt breu (3 pàgines) que encapçala tota l'obra. Va dirigida als que ensenyen gramàtica a Barcelona, i és cronològicament posterior a les altres dues parts. A continuació hi ha una altra carta, dirigida, però, als escribes reials, molt més extensa que l'anterior (cap a 50 folis). És un tractat sobre la naturalesa de *sui*, fet a imitació de Valla. No oblidem que altres humanistes difonien les seves opinions i teories mitjançant la carta i que aquestes feien la funció dels nostres articles (el mateix *De reciprocatione sui et suus* de Valla és una epístola a Giovanni Aretino). Trobem, finalment, els cinc llibres sobre els pronoms que ocupen més de 700 folis.

⁴ *Ambient...*, pàgs. 32-ss.

⁵ *Op. cit.*, pàg. 37.

Analitzarem, ara, amb una mica més de detall l'epístola introductòria als ensenyants.

Conforme als preceptes que marca l'*Ars epistolandi*⁶, i feta *secundum antiquorum morem*, segons que diu al marge del text, està dividida en salutació, exordi, narració i petició (amb el nom de les divisions també marcades al marge).

Vet aquí un breu resum del seu contingut⁷:

Abans de la salutació pròpiament dita, l'autor ens diu la intenció de l'epístola: "posar-se com a Proemi en la gran obra sobre els pronoms i la naturalesa de *sui*"⁸.

Continua amb una salutació a aquells que ensenyen gramàtica a Barcelona.

A l'exordi, l'autor afirma que no hi ha res millor que compartir els propis coneixements per a benefici de la comunitat.

A la narració, autèntic nucli de la carta, ens explica l'origen del tractat sobre els pronoms: es va trobar, per atzar, en una discussió sobre el pronom *sui*. Hi investiga i, regirant molts llibres, troba coses noves i interessants.

Creu que ha de fer públics aquests descobriments i enviar-los *ad litteras*. ¿Volia dir "les lletres" en general, en l'accepció que encara avui té, o es refereix a "dur-lo a la impremta"? No tenim prou dades per confirmar aquesta segona interpretació, però les paraules anteriors a la salutació sembla que apunten en aquesta direcció.

A més del tema central, hi afegeix coses referides a l'elegància i és per això que surt una obra molt més ampla del que esperava (recordem que són 800 folis a dues cares, unes 1.000 pàgines impreses, malgrat que la seva primera intenció era la de no sobrepassar els 100 folis). Després d'unes reflexions sobre la seva naturalesa "prolífica", s'excusa de la llargària de l'obra dient que contínuament sortien aspectes nous i importants i que volia legitimar la seva opinió amb textos i autoritats, tot explicitant les seves fonts. Fa aquí una cita de Plini el Vell (força significativa, si tenim present l'extensió de la *Naturalis historia*...):

⁶ Vid. James J. Murphy, *La Retórica en la Edad Media*, G. Hirata, trad., México 1986, pàgs. 230-232.

⁷ Aquesta *Epistola docentibus grammaticam Barcinonae*, apareixerà abreujada a partir d'ara com *Ep. docentibus*. Per a les referències al text, segueixo la divisió en paràgrafs que proposo a l'edició íntegra de la carta, la qual figura com apèndix al final d'aquest estudi.

⁸ *Ep. docentibus*, 1.

“Perfectament és benigne, segons crec, i ple d’ingenu pudor, reconèixer aquells gràcies als quals has estat profitós. Finalment, és propi d’un esperit culpable i d’un enginy pobre preferir d’èsser atrapat en furt abans que tornar el préstec, sobretot quan el capital neix de l’interès”⁹.

Joan Ramon Ferrer creu que cal dedicar l’obra als docents perquè és molt apta per educar els joves. Aprofita per recordar-nos que tan sols ha trigat quinze mesos a compondre tan extensa obra.

A continuació hi ha una refutació dels arguments dels seus rivals, *ae-muli* en diu ell, que no saben apreciar el bon ús de la Retòrica i que “sovint anomenen la riquesa d’expressió i l’ús per enumeració de la *commoratio* i de la *conclusió*, ara repeticions excessives, ara verbositats”. La qual cosa, en paraules de Ferrer, “s’ha de suportar amb ànim moderat especialment quan alguna vegada es diu el mateix de Ciceró, mestre i preceptor de l’eloqüència”¹⁰.

Ara bé, si algú el vol defensar d’aquestes acusacions, els dóna una sèrie d’arguments per fer-ho, com ara la dificultat de la matèria, a més, mentre que els altres l’han tractada de forma superficial, ell l’explica a fons no només amb abundància sinó també amb fonaments de totes les ciències i amb exemples dels més doctes i eloqüents. D’altra banda, té el mèrit afegit de la seva avançada edat i les seves múltiples ocupacions.

Després de la narració, ve la petició, on Ferrer demana que acceptin l’obra i la recomanin.

Un modest comiat tanca l’epístola. Està datada a Barcelona el 13 de gener de 1477.

No voldria acabar sense comentar, encara que breument, algunes afinitats i divergències molt significatives respecte de l’altra carta escrita el 1475, dirigida als escribes reials i que, com vèiem és un tractat sobre *sui*.

Ambdues presenten la divisió en salutació, exordí, narració i petició, la intenció, però, d’una i altra és ben diferent, la qual cosa es reflecteix en el contingut de cadascuna d’aquestes parts. Tan sols en destacaré dos detalls interessants.

A la narració de l’epístola dirigida als escribes reials¹¹, ens diu que vol

⁹ *Ibid.*, 9.

¹⁰ *Ibid.*, 11.

¹¹ La qual apareixerà abreujada a partir d’ara com a *Ep. scribis* (*vid.* nota 7). En aquest cas, davant la manca d’una edició de la mencionada epístola, les referències al text es fan segons la paginació de l’esmentat manuscrit 70 de l’Arxiu de la Catedral de Barcelona.

defensar-se dels atacs d'alguns pesonatges que li van retreure, amb una certa crítica, el mal ús del pronom *sui*, a la seva obra *De triumphorum regionum summario et de meorum calumniatorum inuectiua*, desconeguda per nosaltres: *non nulli ex uobis super hoc pronomine sui, cum reprehensione quadam, dubitarunt...*¹².

En canvi, a la carta dirigida als ensenyants, diu que va compondre l'obra sobre els pronoms després d'haver-se trobat per atzar en unes discussions sobre *sui*: *fortuito in disceptationem super pronominum suiue materia cum non nullis doctis uiris inciderim*.¹³

A la petició als escribes, els hi demana que li reconeguin haver demostrat que no havia fet mal ús del pronom *sui*: *ab omni dubitatione, praesertim reprehensione, de eo: quod sibi pro ei ipsiue subiecerim, abstinere uelitis*.¹⁴

Ferrer considera, doncs, que ell no s'havia equivocat *Iccirco me non errase puto*, diu¹⁵.

Als ensenyats, en canvi, els demana que difonguin i recomanin l'obra entre els seus alumnes: *praesens opus gratum et acceptum habeatis et commune uestris discipulis faciatis*.¹⁶

Aquest fet, aquest canvi d'actitud i d'orientació, juntament amb la mateixa dedicatòria de tota l'obra als professors de gramàtica de Barcelona, en comptes de als escribes reials, és el que dóna una dimensió més humanística a Joan Ramon Ferrer i representa, després d'escriure gairebé 800 folis sobre els pronoms, "un último rasgo de relativa cordura", en paraules de Francisco Rico¹⁷, ja que "únicamente los maestros, en efecto, podían hacer que produjeran fruto las semillas válidas pero mal sembradas por Ferrer, y únicamente los jóvenes eran terreno fértil"¹⁸.

¹² *Ep. scribis*, fol. 2r-3v.

¹³ *Ep. docentibus*, 4.

¹⁴ *Ep. scribis*, fol. 53 v.

¹⁵ *Ibid.*, fol. 54r.

¹⁶ *Ep. docentibus*, 14.

¹⁷ *Op. cit.*, pàg. 38.

¹⁸ *Ibid.*, pàg. 39.

APÈNDIX

(1) Epistola docentibus grammaticam Barcinonae directa quae in magno de pronomibus suiue natura opere loco Prohemii habeatur.

(2) Ioannes Raimundus Ferrarii docentibus grammaticam Barcinonae salutem.

(3) Nil utilius, nil honorabilius, nil praestantius, nil denique diuinius esse puto, doctissimi et colendissimi uiri, quam labores et cogitationes suas in communitatis multorumque utilitatem conuertere. (4) Sane cum fortuito in disceptationem super pronominum *suique* materia cum non nullis doctis uiris incidierim, et pro illius dilucidatione mihi multos libros uoluntanti, quam plurima noua, inaudita sed et utilia et pro quotidiano usu necessaria splendidaeque occurrerint. (5) Ea cum his octo quae secundam pronominum normam seruant et tum *quis* uel *qui* et Syllabicatis compositisque eiusdem confestim pro utilitate communi litteris mandanda putauit.

(6) Et ita coniunctis multis ad elegantiam spectatibus et memoratu dignis, multo grandius opus quam decreueram adimpleui, sic enim me natura confinxit ut in unoquoque sciendi genere licet opusculum proponam facere, tamen in speculando tot tantaque in mentem ueniunt ut saepius praeter spem opus grande formetur prout et in hoc uolumine uideri potest, quod centum cartarum dumtaxat et paruorum proposueram scribere quippe cum ideo in parua forma inchoassem pedetentim tamen fere ad octingentas cartas ascendit.

(7) Nam tot tantaque subitant ut cursum refrenare non possem. Et cum illa ex artis natura maximorum uirorum auctoritate confirmare uellem ne aliena mihi arroganter uendicare uel propriae prudentiae inniti censerer, amplioribus libris opus fuit. (8) Nam et multos praeclaros textus Prisciani aliorumque splendidissimorum uirorum exposui. Itaque mihi aliena non ascripsi ac scriptis meis maiorem et utilitatem et auctoritatem adiunxi, et ob id singularem

* Codex 70 *add. in marg. B.* Iesus *add. in marg. B.*

[1] Salutatio, Ioannes Raimundus Ferrarius secundum antiquorum morem *add. in marg. B.*

[3] Exordium *add. in marg. B.*

[4] Narratio *add. in marg. B.*

[7] Scilicet gramaticale quae potissimum ut uiris sapientia in auctoritate consistit *add. in marg. B.*

[8] Plinius in Prohemio Naturalis Historiae *add. in marg. B.*

Plinii sententiam obseruari, qui in Prohemio *Naturalis Historiae* sic ait: (9) *Egregie est benignum, ut arbitror, et plenum ingenii pudoris fateri, per quos profeceris. obnoxii profecto animi et infelicis ingenii est deprehendi in furto malle quam mutuuum reddere cum praesertim sors fiat ex usura.* (10) Hoc igitur opus lectu iocundissimum ex multarum rerum uarietate cum delectas fere omnium scientiarum auctoritates contineat et ad adolescentes edocendos aptissimum, quod quindecim mensibus elaboratum fuit, cum suo breuiario et per Alphabetum tabula, uobis censui dedicandum.

(11) Illud autem unum praetermittere non possum quod aemuli mei ex hoc opere occasionem magnam arguendi me prolixitatis assument, qui saepe dicendi copiam et *commorationis conclusionisque* per enumerationem usum, nunc repetitiones crebras, nunc uerbositates uocant. Quod cum et de Cicerone magistro praeceptoreque dicendi quandoque dicatur aequissimo animo ferendum reor.

(12) Enimuero qui res nostras ex charitate quadam, inuidiae inimica summa, nituntur defendere, ex tanta operis amplitudine quippiam laudis nostrae in illos poterunt retorquere dicendo quid admirationis esse ut tam difficilis materia, a plerisque minimum minuteque tractata, a nobis cum tanta uarietate et abundantia et fere omnium scientiarum fundamentis et doctissimorum eloquentissimorumque exemplis fuerit explanata.

(13) Et quod ego in aetate iam prouecta tot tantarumque rerum puerilium memoriam adhuc tenuerim praesertim cum in causis orandis et consiliis ordinandis et re familiari administrationibusque gerendis occupatissimus fuerim.

(14) Ea propter uos oro magnopere, humanissimi uiri, ut praesens opus gratum et acceptum habeatis et commune uestris discipulis faciatis. Sic enim inde proueniet aliis aliqualis fructus et mihi suma iocunditas.

[9] Nota: pro confitentibus quae ex aliis excerpserunt, et contra talia inuelantes et sibi ascribentes *add. in marg. B.* per *suprascriptum* scilicet *B.*

[10] Nota: XV menses in hoc opere componendo per Laurentium Valla fuisse assumptos *add. in marg. B.*

[11] Nota: breuiarium contra aemulos *add. in marg. B.* scilicet magnam *add. in marg. B.*

[12] scilicet aemulos *add. in marg. B.* quid *suprascriptum* scilicet *B* ut *suprascriptum* scilicet *B* ut Donatus, Doctrinale, Catholiconque fuit Priscianus satis plena declarauit et expositores eius *add. in marg. B* nam uulgo dicitur de pronomibus et modalibus non gustabit asinus et hinc difficultas in XII XIII° quae maioris et in primo minoris cum scribentibus in his libris perspicui potest *add. in marg. B.*

[14] praecipite *erasum B* Petitio *add. in marg. B.* Ratio petitionis quae in epistola pro concisione habetur *add. in marg. B* 1477 *add. in marg. B.*

Siqua possum statuite cum ad morem gerendum sim promptissimus.
Ex Barcinona, Idibus Ianuariis anno MCCCCLXX septimo. Valete.

TRADUCCIÓ:

(1) Epístola dirigida als que ensenyen gramàtica a Barcelona, la qual ha de posar-se com a Proemi en la gran obra sobre els pronoms i la naturalesa de *sui*.

(2) Joan Ramon Ferrer saluda els que ensenyen gramàtica a Barcelona.

(3) Crec, molt doctes i venerables barons, que no hi ha res més útil, res més honorable, res més distingit, res, a la fi, més diví, que convertir els afans i pensaments propis en benefici de la comunitat i de molts.

(4) Veritablement, després de trobar-me per atzar en una discussió amb alguns doctes barons sobre el tema dels pronoms i de *sui*, i, regirant molts llibres per la dil·lucidació d'aquest tema, quantes coses noves vaig trobar!, quantes no escoltades encara!, útils, però, i necessàries per a l'ús quotidià, a més de lluides.

(5) Les quals vaig pensar que s'havien de donar a les lletres per a la utilitat comuna amb aquestes vuit que observen la segona norma dels pronoms i amb *quis* o *qui*, no només per ordre alfabètic sinó ben disposades.

(6) I així, afegits molts aspectes relacionats amb l'elegància de la llengua i dignes de recordar, vaig omplir una obra molt més gran del que m'havia plantejat. Car la naturalesa em féu de tal manera que, encara que em proposi de fer una obreta en qualsevol gènere del saber, això no obstant, mentre reflexiono em vénen a la ment tantes coses i tan importants, que molt sovint, contra el que esperava, es forma una obra extensa, tal i com es pot veure en aquest volum, que m'havia proposat d'escriure en només cent folis i petits; certament havent-lo començat en aquesta forma petita, poc a poc, però, ha pujat fins a gairebé vuit-cents folis. (7) Perquè sorgien tantes coses i tan importants, que no podia refrenar el meu pas, i com que les volia confirmar per la naturalesa de l'art (gramàtica) amb l'autoritat dels homes més il·lustres, per tal que no semblés que jo reivindicava amb arrogància les coses alienes o que em recolzava en la meva pròpia prudència, ha estat una obra de molts més llibres. (8) En efecte, també he exposat molts textos brillants de Priscia i d'altres magnífics homes. I a més no m'he assignat les co-

ses alienes, i als meus escrits no només he afegit la major utilitat sinó també la major autoritat i per això he observat la singular sentència de Plini que, al Prohemi de la *Història Natural*, diu així: (9) “Perfectament és benigne, segons crec, i ple d’ingenu pudor, reconèixer aquells gràcies als quals has estat profitós. Finalment, és propi d’un esperit culpable i d’un enginy pobre preferir d’èsser atrapat en furt abans que tornar el préstec, sobretot quan el capital neix de l’interès”.

(10) Així doncs, vaig pensar que us havia de dedicar aquesta obra, divertida de llegir a causa de la varietat de moltes coses, ja que conté escollides autoritats de gairebé totes les ciències, i molt apta per a educar els joves, la qual obra va ser elaborada en quinze mesos amb el seu Sumari i la seva taula alfabètica.

(11) No puc, però, deixar de banda una sola cosa: que els meus rivals, a partir d’aquesta obra, han trobat la gran ocasió d’acusar-me de prolixitat. Aquests sovint anomenen la riquesa d’expressió i l’ús per enumeració de la *commoratio* i de la *conclusio*, ara repeticions excessives, ara verbotats. Crec, però, que això s’ha de supotar amb ànim moderat especialment quan alguna vegada es diu el mateix de Ciceró, mestre i preceptor de l’eloqüència.

(12) Sens dubte aquells que s’esforcin a defensar les nostres coses portats per un cert afecte, el més gran enemic de l’enveja, de la gran llargària de l’obra podran extreure algun motiu de lloa per a mi en contra d’aquells rivals, dient com és d’admirable que tan difícil matèria, tractada per molts de forma superficial i escassa, ha estat explicada per mi amb una gran varietat i abundància i amb els fonaments de gairebé tots els coneixements científics i amb els exemples dels homes més doctes i eloqüents. (13) I perquè jo, en edat ja avançada, mantinc encara una memòria jove capaç de recordar tantes coses i tan importants, especialment quan he estat ocupadíssim en defensar causes, ordenar consells i portar la hisenda familiar i les administracions.

(14) Per la qual cosa us prego, humaníssims barons, que accepteu de bon grat aquesta obra i la compartiu amb els vostres deixebles. Així d’aquí els altres en trauran algun fruit i jo una gran alegria.

Si d’alguna manera puc, ordeneu, ja que per a complaure-us estic molt a punt.